

Marek Parchem

"Wprowadzenie do wczesnego
judaizmu", James C. VanderKam,
Warszawa 2006 : [recenzja]

Collectanea Theologica 76/2, 229-235

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jeszcze inna uwaga dotyczy bardziej wydawcy niż autora. Chodzi o brak jasno podanego roku wydania książki na stronie tytułowej. Informacja ta jest podana dopiero na końcu książki, małym drukiem. Jest to, niestety, coraz częstsza, wzorowana na zachodnich zwyczajach, praktyka, stosowana od niedawna wśród różnych polskich wydawnictw. Jest ona chyba niepotrzebna – być może ma na celu wskazanie na ponadczasowy charakter danej książki i jej uniwersalność (nieograniczoną do jednego roku, w której była wydana). Sądzę jednak, że gdyby zadbano o ten szczegół i jasno wskazano rok wydania, książka nie straciłaby znamienia uniwersalności, bo swoim bogactwem treści i charakterem jest w stanie się wybronić. Zwłaszcza iż jest to książka na trwałe, być może na pokolenia, wchodząca do polskiej literatury biblijnej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że niewątpliwie mamy do czynienia z najlepszym w Polsce komentarzem do Księgi Kapłańskiej. Nawet na tle bogatszej literatury zachodniej nowy komentarz wyróżnia się kompetencją i z pewnością, gdyby napisany był w języku bardziej znanym na świecie niż polski, mógłby być dla innych jego odpowiedników sporą konkurencją. W języku polskim – służyć będzie z pewnością przez wiele lat, a autor, ks. prof. Antoni Tronina, wzbogacił rodzimą biblistykę i teologię o pozycję cenną i bardzo potrzebną. Jest ona i z pewnością będzie przedmiotem wielu odniesień w studiach z zakresu biblistyki naukowej w Polsce – staje się bowiem już teraz podstawowym, najobszerniejszym i najnowszym całościowym komentarzem do Księgi Kapłańskiej. Należy również wyrazić nadzieję, iż jej śladem rozpoczną się w Polsce pogłębione studia nad problematyką i teologią obecną w tej niezwykle ciekawej starotestamentalnej księdze.

Ta publikacja, i inne coraz liczniejsze prace dotyczące tej części Pięcioksięgu, pozwolą dotrzeć do przesłania tej księgi nie tylko biblistom, ale i czytelnikom mniej zaawansowanym, którzy w dzięki nim będą mogli pogłębiać swoją wiedzę i wiarę, zgodnie z tym, co w swym liście o serii Nowy Komentarz Biblijny pisał papież Jan Paweł II: „Ufam, że stanie się ona zachętą i pomocą do pełniejszej «zażyłości z Pismem Świętym» (por. DV 25) na ziemi polskiej”.

Barbara Strzałkowska, Warszawa

James C. VANDERKAM, *Wprowadzenie do wczesnego judaizmu*, tłum. P. Krupczyński, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2006, ss. 261.

Książka, której autorem jest J. C. Vanderkam, jest kolejną pozycją o charakterze ogólnego wprowadzenia do zagadnień związanych z okresem Drugiej Świątyni ukazującą się na polskim rynku wydawniczym. Warto tu wspomnieć

o poprzednio wydanej pracy J. Maiera, *Między Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie Drugiej Świątyni*, Kraków 2002. Jak autor zaznacza w *Przedmowie* (s. 11), książka jest pomyślana jako pewnego rodzaju podręcznik akademicki, ale przede wszystkim ma stanowić źródło informacji „o historii, literaturze i odkryciach archeologicznych dla szerszego kręgu czytelników” (s. 11). I rzeczywiście, ma ona charakter popularyzatorski, przedstawiając zagadnienia w sposób jasny, zwięzły i przystępny przede wszystkim niespecjalistom. Okres historyczny, któremu poświęcona jest ta praca, autor nazywa wczesnym judaizmem i wyznacza jego ramy chronologiczne na lata od 516/515 r. przed Chr. do 70 r. po Chr. Materiał obejmuje utwory powstałe w tym okresie, zarówno biblijne jak i apokryficzne. Autor zapewnia, że przez odpowiedni dobór starał się, by prezentowane treści dały „w miarę pełne wyobrażenie o wydarzeniach historycznych, powstającej wówczas literaturze i ideach sformułowanych przez żydowskich myślicieli tego okresu” (s. 12).

Książkę otwiera *Przedmowa* (ss. 11-12), a całość pracy składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy nosi tytuł *Epoka Drugiej Świątyni* (ss. 13-68) i zawiera przegląd najważniejszych wydarzeń historycznych tego okresu. Autor rozpoczyna od omówienia głównych wydarzeń okresu perskiego (538-332 przed Chr.). W krótkim wprowadzeniu, omawiającym początki okresu Drugiej Świątyni, wspomina o edykcie Cyrusa (539-538 przed Chr.) zezwalającym na powrót Żydów do Jerozolimy i odbudowę świątyni. Chociaż pierwsi przybysze natychmiast rozpoczęli odbudowę, to jednak prace nie posuwały się naprzód. Dopiero w drugim roku panowania Dariusza I, a więc w 520 r. przed Chr., podjęto na nowo prace przy odbudowie świątyni, które ukończono w 516/515 r. przed Chr., i tę właśnie datę należy zdaniem autora uznać za początek okresu Drugiej Świątyni.

Omawiając okres perski, autor przedstawia najpierw główne wydarzenia w Judzie, następnie w Egipcie, a na końcu w Babilonii i Persji. W ukazaniu wydarzeń w Judzie J. C. VanderKam opiera się przede wszystkim na źródłach biblijnych, głównie informacjach pochodzących z Ksiąg Ezdrasza i Nehemiasza. Jak stwierdza autor, po wydarzeniach związanych z osobą Nehemiasza, w historii Judy rozpoczyna się „biała plama” rozciągająca się aż do czasu objęcia władzy przez Machabeuszów w poł. II w. przed Chr. (s. 18). Opierając się na relacjach pochodzących z *Antiquitates* Józefa Flawiusza, autor poświęca więcej uwagi postaci ostatniego arcykapłana, noszącego imię Jaddua, którego wymienia się w Ne 12,11.22. Między innymi przytacza legendarną relację o spotkaniu Jadduy z Aleksandrem Macedońskim w Jerozolimie, wspomina o relacjach z Samarytanami oraz genezie świątyni Samarytan. Informacje dotyczące wydarzeń związanych z przebywaniem Żydów w Egipcie odnoszą się przede wszystkim do kolonii wojskowej, znajdującej się na wyspie nazywanej w papirusach z Elefantyny Jeb, gdzie Żydzi mieli świątynię.

W odniesieniu do wydarzeń w Babilonii i Persji autor przytacza informacje pochodzące z ksiąg biblijnych, głównie Tobiasza, Daniela i Estery.

Omówienie głównych wydarzeń okresu hellenistycznego (332-63 przed Chr.) rozpoczyna się od opisu panowania dynastii ptolemejskiej w Egipcie i Judzie (ok. 305-198 przed Chr.), ze szczególnym uwzględnieniem relacji Ptolemeusza I do Żydów, zagadnień związanych z przekładem Biblii na język grecki oraz żydowskim rodem Tobiadów. Wszystkie wiadomości oparte są na informacjach Józefa Flawiusza. W odniesieniu do zwierzchnictwa dynastii Seleucydów w Judei, bardziej szczegółowo zostało ukazane panowanie Antiocha III (223-187 przed Chr.) oraz Antiocha IV Epifanesa (175-164 przed Chr.). Omawiając czas panowania tego ostatniego, J. C. VanderKam przedstawia wydarzenia związane z wprowadzeniem przez niego tzw. reformy hellenistycznej, jego polityki w stosunku do Żydów, powstania Machabeuszy. Następnie przedstawia historię państwa Hasmoneuszy (ok. 140-63 przed Chr.), ukazując kolejnych władców tej dynastii, a więc Szymona, Jana Hirkana, Arystobuła I, Aleksandra Janneusza, Aleksandrę Salome, Hirkana II i Arystobuła II. Ten okres kończy się opisem zajęcia Palestyny przez Pompejusza w 63 r. przed Chr. Głównymi źródłami są tu przede wszystkim Księgi Machabejskie oraz Józef Flawiusz.

Okres rzymski (od 63 r. przed Chr.) omawia autor wyodrębniając w nim czas pośredniej kontroli cesarstwa rzymskiego (63-37 przed Chr.), panowanie Heroda Wielkiego i jego następców (37 przed Chr. – 6 po Chr.) oraz okres bezpośredniego panowania Rzymu (6-66 po Chr.). Następnie wiele uwagi poświęca wydarzeniom z czasu pierwszego powstania Żydów przeciw Rzymowi (66-73 po Chr.), odwołując się przy tym do relacji Józefa Flawiusza, w odniesieniu do faktów historycznych, oraz do pism apokaliptycznych, głównie 4 Ezd i 2 Bar, w odniesieniu do religijnych skutków poniesionej klęski. Krótko zostało przedstawione również powstanie Bar Kochby (132-135 po Chr.). Cały rozdział poświęcony wydarzeniom historycznym z okresu Drugiej Świątyni kończy dodatek, w którym autor omawia judaizm egipski.

Rozdział drugi, zatytułowany *Literatura żydowska okresu Drugiej Świątyni* (ss. 69-200), zawiera omówienie pism powstałym w tym okresie. Na wstępie autor zwraca uwagę na problemy natury terminologicznej i metodologicznej. Wskazuje na trudności związane z używaniem terminów „apokryf” i „pseudoepigraf”, mających charakter wartościujący i proponuje posługiwanie się określeniami bardziej ogólnymi, np. „literatura okresu Drugiej Świątyni”. Kolejnym zagadnieniem sprawiającym trudności jest kwestia podziału tej literatury. Autor preferuje tu stosowanie kryterium chronologicznego oraz gatunków literackich. Literaturę tego okresu dzieli na następujące działy: dzieła narracyjne, w skład których wchodzi historie i opowieści, literatura okolobiblijna, apokalipsy, literatura mądrościowa, utwory poetyckie, wy-

szydzanie bożków, Filon z Aleksandrii, Józef Flawiusz, wielkie odkrycia archeologiczne, gdzie omawia papirusy z Elefantyny i manuskrypty znad Morza Martwego. Omawiając poszczególne utwory, autor w mniejszym stopniu zajmuje się zagadnieniami o charakterze wprowadzającym, a więc datą powstania, kwestią autorstwa lub środowiska, z jakiego się wywodzi, tekstem, przekazem czy formą dostępną obecnie, a koncentruje się raczej na przedstawieniu w ogólnym zarysie treści każdego z utworów oraz podaniu jego głównych tematów teologicznych.

W kategorii dzieł narracyjnych VanderKam wyszczególnia dwie grupy pism. Pierwszą grupę utworów, które omawia, nazywa historiami. Są to Pierwsza Księga Ezdrasza (w LXX = 3 Ezd w Wulg), Pierwsza i Druga Księga Machabejska. Drugą grupę określa mianem opowieści i umieszcza tu Księgę Tobiasza, Księgę Judyty, Opowieść o Zuzannie (Dn 13), Trzecią Księgę Machabejską, List Arysteasza oraz grecką Księgę Estery. W grupie pism, która została nazwana literaturą okolobiblijną, autor omawia Pierwszą Księgę Henocha, a w jej ramach Księgę Astronomiczną (1 Hen 72-82) oraz Księgą Czuwających (1 Hen 1-36), następnie Testament Lewiego (Aramejski dokument Lewiego), Księgę Jubileuszów oraz Testament Dwunastu Patriarchów. Kolejną grupą pism są apokalipsy. Zostały tu przedstawione następujące utwory: Apokalipsa Tygodni (1 Hen 93,1-10; 91,11-17), Księga Snów (1 Hen 83-90), Wyrocznie Sybilli (głównie 3 Syb), Księga Przepowiedni (1 Hen 37-71) oraz Testament Mojżesza. W grupie pism, która obejmuje literaturę mądrościową, zostaje omówiona Mądrość Syracha, Mowy Henocha do Matuzalema i jego rodziny (1 Hen 91-108), Księga Barucha i Księga Mądrości. Utwory poetyckie zawierają Psalmy Salomona, Modlitwę Manassesza, Pieśń Azariasza i Pieśń trzech młodzieńców (Dn 3,24-90). W grupie utworów, którą autor nazywa wyszydzaniem bożków, zostały omówione dwa pisma, a mianowicie List Jeremiasza oraz Opowieść o Belu i wężu (Dn 14). Następnie została przedstawiona twórczość literacka Filona z Aleksandrii oraz Józefa Flawiusza. Rozdział drugi poświęcony piśmiennictwu okresu Drugiej Świątyni kończy omówienie literatury związanej z wielkimi odkryciami archeologicznymi ubiegłego wieku, a mianowicie papirusów z Elefantyny oraz manuskryptów znad Morza Martwego. W części poświęconej manuskryptom znad Morza Martwego autor podaje krótką charakterystykę rękopisów, zarówno tekstów biblijnych, jak i niebiblijnych, omawia świadectwa archeologiczne oraz przedstawia krótką historię wspólnoty qumrańskiej. Osobno została przedstawiona historia Masady, świadectw archeologicznych (m.in. budowle, monety) oraz omówienie odnalezionych tam tekstów.

Trzeba przyznać, że przyjęty przez J. C. VanderKama podział literatury z okresu Drugiej Świątyni może budzić najwięcej zastrzeżeń. Chodzi nie tylko o wyodrębnienie poszczególnych działów tejże literatury, ale również o przyporządkowanie poszczególnych pism do tych grup. Najwięcej wątpliwości może budzić grupa,

którą nazywa on wyszydzeniem bożków. Choć na wstępie autor informuje, że podstawowym kryterium w omawianiu poszczególnych utworów jest kryterium chronologiczne i gatunków literackich, to wyodrębnienie takiej grupy tekstów jest całkowicie niezrozumiałe. Teksty tu omówione (List Jeremiasza i Opowieść o Belu i wężu) trudno uznać za odrębny gatunek literacki, który można byłoby nazwać wyszydzeniem bożków. Jeżeli już można mówić o jakiejś odrębności, to jedynie ze względu na treść i przesłanie, a nie formę literacką. Lecz podobne przesłanie, a więc wyraźne przeciwstawienie się pogaństwu, zawierają także inne pisma deuterokanoniczne i apokryficzne, np. Księga Judyty, Księga Tobiasza, Józef i Asenet, 3 i 4 Księga Machabejska. Inną kontrowersyjną sprawą jest rozbieżność Księgi Henocha i zaliczenie poszczególnych jej części do różnych działów, m.in. Księgi Astronomicznej (1 Hen 72-82) oraz Księgi Czuwających (1 Hen 1-36) do literatury okołobiblijnej, Apokalipsy Tygodni (1 Hen 93,1-10; 91,11-17) i Księgi Snów (1 Hen 83-90) do apokalips, natomiast Mowy Henocha do Matuzalema i jego rodziny (1 Hen 91-108) do literatury mądrościowej. O ile osobne omówienie poszczególnych części Pierwszej Księgi Henocha jest uzasadnione i traktuje się je jako odrębne księgi, to jednak powszechnie przyjęło się zaliczać całą Księgę Henocha do apokalips.

Rozdział trzeci nosi tytuł *Synteza: przywódcy, ugrupowania i instytucje* (ss. 201-246) i zawiera podstawowe informacje na temat władców i przywódców, ugrupowań i instytucji z okresu Drugiej Świątyni. Na wstępie autor zwraca uwagę na kwestię źródeł odnoszących się do poruszanych tematów, wśród których wyszczególnia literaturę omawianą w rozdziale drugim oraz Miszne i Talmud.

Jak stwierdza autor, chociaż przez całą epokę Drugiej Świątyni, z wyjątkiem krótkiego okresu państwa Hasmoneuszy, naród żydowski podlegał władzy obcych (Persowie, Ptolemeusze, Seleucydzi, Rzymianie), to jednak w pewnym zakresie miał władze autonomiczne, zwłaszcza silną pozycję cieszyli się kapłani. Najpierw omawia więc tę grupę społeczną, wyszczególniając w niej arcykapłanów, wyższych i zwykłych kapłanów. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj zamieszczenie listy wszystkich arcykapłanów, od Jozuego, znajdującego się w pierwszej grupie powracających z wygnania, aż po Fanniego syna Samuela, obwołanego przez lud podczas pierwszego powstania przeciw Rzymowi. W omówieniu władz cywilnych został ukazany Sanhedryn, jego struktura i kompetencje. Charakteryzując poszczególne ugrupowania, autor omawia najpierw wczesny okres Drugiej Świątyni, w odniesieniu do którego trudno mówić o istnieniu stronnictw ze względu na ubóstwo danych źródłowych. Przechodząc do okresu późnohellenistycznego i rzymskiego, wymienia faryzeuszy, saduceuszy, eseneńczyków oraz inne ugrupowania, wśród których znajdują się, wg relacji Józefa Flawiusza, zwolennicy tzw. czwartej filozofii, oraz terapeuci, o których wspomina Filon z Aleksandrii.

Przechodząc do różnych aspektów życia religijnego w epoce Drugiej Świątyni, autor rozpoczyna od omówienia zagadnień związanych ze świątynią, a więc zarówno jej planu architektonicznego, jak i sprawowanego w niej kultu. Następnie przedstawia system ofiarniczy, główne święta oraz różnego rodzaju formy kultu, jak muzyka i modlitwa. Ta część kończy się wzmianką o instytucji Synagogi, ukazanej jako miejsce aktywności religijnej, innego rodzaju niż ta, która była praktykowana w świątyni.

Ostatni podrozdział został poświęcony tematyce Biblii. Autor ukazuje proces formowania się kanonu biblijnego oraz nadania Biblii statusu dzieła autorytatywnego. Krótko zajmuje się kwestią istnienia różnych wersji tekstów biblijnych, zwłaszcza po odkryciu manuskryptów znad Morza Martwego, jak również zagadnieniem reinterpretacji starszych tekstów biblijnych, co stało się powszechną praktyką w okresie Drugiej Świątyni.

Książkę J. C. VanderKama uzupełnia *Bibliografia* (ss. 247-250) podająca najbardziej podstawowe opracowania dotyczące tego okresu oraz *Indeks* (ss. 251-261). Warto również zauważyć, że w książce są cztery ilustracje (ss. 224-227), przedstawiające rekonstrukcję planu architektonicznego świątyni Zorobabela, przed przebudową Heroda oraz świątyni odbudowanej przez Heroda (widok zewnętrzny i plan).

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca J. C. VanderKama odznacza się zwięzłością i przejrzystością w prezentowaniu różnych zagadnień odnoszących się do okresu Drugiej Świątyni. Szkoda, że autor w przedstawianiu wydarzeń historycznych czerpie informacje jedynie ze źródeł biblijnych i dzieł Józefa Flawiusza. Choć korzystanie z nich jest wyczerpujące, to jednak brak odwołania się do innych źródeł, chociażby do autorów greckich w przypadku okresu hellenistycznego, prowadzi w rezultacie do dość powierzchownej analizy zdarzeń. W przedstawieniu poszczególnych ugrupowań, zwłaszcza w okresie późnohellenistycznym i rzymskim, brakuje omówienia zelotów czy sykaryjczyków, chociaż dość dużo uwagi zostało poświęcone powstaniu przeciwko Rzymowi (66-73 po Chr.). Przy omawianiu piśmiennictwa pochodzącego z okresu Drugiej Świątyni najwięcej kontrowersji wzbudza przyjęty przez autora podział literatury tego okresu na grupy.

Jednakże pomimo tych kilku uwag, książka J. C. VanderKama jest dobrym wprowadzeniem do tematyki okresu Drugiej Świątyni, zwłaszcza dla szerszego kręgu czytelników, którzy nie dysponują możliwością sięgnięcia do źródeł i szczegółowych opracowań. Dzięki przejrzystemu układowi oraz przystępnemu sposobowi prezentacji różnych zagadnień, praca ta może być traktowana jako dobry podręcznik przedstawiający okres „między Starym a Nowym Testamentem”. Należy również nadmienić, że razem z poprzednią książką J. C. VanderKama (*Manuskrypty znad Morza Martwego*, Warszawa 1996), mającą podobny charakter, a więc

ogólnego wprowadzenia, tworzy pewnego rodzaju kompendium wiadomości w odniesieniu do okresu Drugiej Świątyni (w języku polskim) dla wszystkich zainteresowanych tym okresem dziejów.

ks. Marek Parchem, Warszawa

Ks. Waldemar CHROSTOWSKI (zebr. i oprac.), *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978-2005)*, słowo wstępne abp Stanisław Gądecki, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 2005, ss. 371.

„Narodzony w noc betlejemską Syn Maryi [przyniesiony do Świątyni czterdziestego dnia po urodzeniu] wchodził oto w dziedzictwo Izraela – swego narodu” (Samaiero, 15 V 1982); „Szoah (...) jest zbrodnią, która na zawsze splamiła historię ludzkości” (Watykan, 15 I 2005); „Prawdziwy pokój może zapanować na Bliskim Wschodzie jedynie jako owoc wzajemnego zrozumienia i szacunku między wszystkimi społecznościami regionu” (Jerozolima, 23 III 2000). Te trzy cytaty z omawianej tu książki można uznać za swoiste wyznaczniki jej zawartości.

W latach wczesnopięćdziesiątych XX w. Pius XII zapoczątkował porzucenie przez Kościół deprecjonującego, a niekiedy wrogiego ujmowania kultur zamorskich; tym samym otwierał się w Kościele szlak nowego spoglądania na religie niechrześcijańskie, na islam i judaizm. Oznaczało to stopniowe odrywanie się od z dawien dawna zakorzenionych formuł i przyniosło jakże znaczącą deklarację soborową *Nostra aetate* o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich. Najdonioślejszy (zresztą najtrudniejszy do przeprowadzenia) paragraf czwarty odnosił się do judaizmu i Żydów. Można sądzić, że właśnie stosunek Kościoła do Żydów i judaizmu okazał się swoistym kamieniem probierczym dla całej kościelnej „pozachrześcijańskości”. Trzydzieści lat posoborowych przyniosło próby przebudowy mentalności: dokumenty Stolicy Apostolskiej oraz poszczególnych episkopatów, pierwsze struktury łącznościowe z ich spotkaniami międzyreligijnymi – ale główny impuls od wczesnej wiosny 1979 r. został nadany przez pontyfikat Jana Pawła II.

Już w 1990 r., w celu zaznaczenia 25-lecia *Nostra aetate*, ukazał się w dziesięciotysięcznym nakładzie tom *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965-1989)*, (zebr. i oprac. ks. Waldemar Chrostowski i Ryszard Rubinkiewicz SDB) jako pierwszy tom serii Kościół a Żydzi i Judaizm, wydawanej przez Akademię Teologii Katolickiej). Była to druga tego rodzaju publikacja w piśmiennictwie światowym (jednakże dzieło angielskie było znacznie szersze).

O ukazaniu się nowego, w pełni zaktualizowanego wydania zdecydować miały dwie okoliczności. 2 kwietnia 2005 r. dobiegł kresu przeszło dwudziestosześciolet-